

První doložený monumentální chrám z doby železné IIA v Judsku*

FILIP ČAPEK
DAVID RAFAEL MOULIS

Na konci léta roku 2023 proběhl za české účasti již čtvrtý ročník obnoveného archeologického výzkumu lokality Tel Moca v Izraeli. Záměrem bylo pokračovat v odkryvání monumentálního chrámu z konce 10. či počátku 9. století př. n. l., chrámového nádvoří, přilehlých staveb a sil. Místo je unikátní především proto, že se jedná o první archeologicky doložený chrám tohoto typu v oblasti Jižní Levanty z doby železné IIA. Stavba navíc v základních rysech připomíná První (též Šalomounův) chrám v Jeruzalémě, který podle biblických textů pochází ze zcela stejného období, ale nebyl doposud archeologicky doložen. Místo je dále výjimečné díky antropomorfním a zoomorfním figurkám, které vrhají nové světlo na náboženský život v dané oblasti a sledované době.

Poloha místa

Tel Moca, která je v Bibli zmíněna jen jednou, a to při výčtu měst patřících pokolení Benjamín (Joz 18:26), se nachází v Judských horách v nadmořské výšce 600 metrů, necelých sedm kilometrů západně od historického centra Jeruzaléma. Místo leží na svahu nad úrodným údolím, kudy vedla už ve starověku cesta ze západu od Středozemního moře a z Šefely do Jeruzaléma. Pod svahem se sbíhají údolí Nachal Sóreka a Nachal Moca se sezónními potoky, které pravidelně přivádějí nejen vodu, ale také splaveniny

úrodné země. Mimo to v nejbližším okolí leží dva prameny zajišťující dostatek vody. Vhodné klimatické podmínky zde již v raných údobích umožnily rozvoj zemědělství, jak dokládá velké neolitické sídliště v bezprostřední blízkosti. Po staletí pak byly ve svahu opakovaně stavěny terasy k zamezení eroze a k zajištění půdy pro zemědělskou činnost. Posledním osídlením v místě byla arabská vesnice Qálúníja, jež zanikla v roce 1948 v důsledku první arabsko-izraelské války.

Dějiny výzkumu

Současný projekt *Tel Moza Expedition Project* vedený od roku 2019 Odedem Lipschitem a Shuou Kisilevitz z Univerzity Tel Aviv navazuje na šest expedic podniknutých v rámci záchranného výzkumu. V roce 1993 započaly přípravné práce na výstavbu nové dálnice mezi Jeruzalémem a Tel Avivem, během nichž byly postupně objeveny pozůstatky starověkého chrámu. První tři kampaně v této době vedli Zvi Greenhut a Alon de Groot. Archeologové odkryli osídlení z 10. – 6. století př. n. l., k němuž patří také veřejná budova 500 a dále pak síla a skladiště.¹ Kvůli odkryvu osídlení bylo dalším úkolem pro stavbaře upravit stavební plány, a proto se další výzkum uskutečnil až v letech 2002 a 2003 konkrétně v místech, kde měly být zapuštěny základy pro čtyři mostní pilíře.² Jediným náznakem existence kultu do této doby byla osmicientimetrová vrchní část žezla z egyptské modři na podlaze budovy 500 z doby železné IIC (tj. 7. – 6. století př. n. l.). Nalezený artefakt představuje plod granátového jablka.³ Materiálem i zpracováním žezla jej lze řadit k luxusnímu zboží dané doby.⁴ Definitní jistotu, že se archeologové nacházejí tam, kde stálo kultické místo,

* Tato publikace je výsledkem tvůrčí činnosti konané na Evangelické teologické fakultě Univerzity Karlovy v rámci programu Cooperatio THEO.

¹ Greenhut – De Groot 2009, s. 37.

² Ibid., s. vi.–vii.

³ Více k motivu granátového jablka viz Moulis 2016.

⁴ Greenhut – De Groot 2009, s. 149–153.

přinesl nález čtvercové stavby z kamenů, kterou byl obětní oltář.

K realizaci stavby dálničního mostu došlo až o deset let později, proto se na místo ještě v letech 2012–2013 krátce vrátili archeologové vedeni Annou Eirikh Rose, Hamudim Khalaily a Shuou Kisilevitz. V roce 2012 uvedení badatelé zjistili, že nejstarší fáze *budovy 500* byla součástí chrámového komplexu z doby železné IIA. Záchranný archeologický výzkum skončil dvěma sezónami v roce 2013.⁵ Protože místo muselo být předáno k výstavbě mostu, byla odkryta pouze síla a část chrámu. Pozůstatky budov byly zakryty geotextilií a zasypány pískem kvůli zajištění pohybu těžké techniky a pro případný další archeologický výzkum.

V roce 2019 se díky speciálnímu povolení mohli archeologové na Tel Mocu vrátit, aby pokračovali ve zkoumání chrámu a jeho okolí. Na odkrývání lokality se od té doby podílí, opět pod institučním zajištěním Univerzity Tel Aviv, badatelé z Evangelické teologické fakulty Univerzity Karlovy, jmenovitě Filip Čapek, David R. Moulis a Martin Prudký. Kvůli pandemii covidu-19 se v roce 2020 v místě nekopalo, ale od roku 2021 se třítydenní kampaně konají každý rok, a to od téhož roku za účasti Univerzity Osnabrück s vedoucím Anselmem Hagedornem, přičemž o rok později se přidává Univerzita Malta s Denisem Mizzim.

Datování chrámu

Monumentální chrám (*chrám 4601*) se nacházel na okraji svahu nejpozději na počátku 9. století př. n. l., ale dost možná již na konci 10. století př. n. l.⁶ Dosavadní datace je založena na analýze keramiky, která se na přelomu zmíněných století příliš nelišila, a časové určení je proto relativní. Spolehlivější datování bude k dispozici, až budou analyzovány vzorky odebrané pro radiokarbonové měření a další podpůrné datovací metody včetně OSL. Ještě složitější je stanovení konce existence svatyně, která měla více identifikovaných stavebních fází. V prostoru nádvoří chrámu, ve starších vrstvách byly v letech 2013 a 2019 objeveny pozůstatky *budovy 8528*, která je dnes pracovně označována jako tzv. malý chrám, jehož datování bylo usazeno do doby železné IIA.⁷ Z této budovy se dochovaly základny čtyř sloupů, část zdi, oválná kamenná instalace a malá plocha podlahy z drčeného vápence. Ve výplni mezi podlahami *budovy 8528* a *chrámem 4601* byl nalezen fragment kultického stojanu typického pro dobu železnou IIA. U *chrámu 4601* nelze doposud určit, která vrstva je poslední, tedy do kdy prostor sloužil ještě jako kultický. Důvodem je, že na chrám podle všeho bezprostředně navazuje velká veřejná budova (tj. *budova 500*), jejíž účel není jasný a zřetelné doklady konce jejího užívání rovněž doposud chybí. Do úvahy připadá například

⁵ Kisilevitz – Lipschits 2020b, s. 296–298, 300.

⁶ Kisilevitz – Lipschits 2020a, s. 40–41.

⁷ Kisilevitz – Lipschits 2020b, s. 304.

až údobí po 586 př. n. l., kdy Jeruzalém dobyli Babylóňané. K zániku chrámu mohlo dojít ale i o století či dvě později. Pokud by byla prokázána existence náboženského centra v Moce po roce 701 př. n. l., tedy po potlačení povstání v Judsku novoasyrskými vojsky, šlo by o první a jedinou takto pozdní judskou svatyni, čímž by se změnil pohled na kultické reformy a na celé judské náboženství. Shua Kisilevitz, nabízí tezi, že zánik chrámu byl pozvolný a váže se k 8. století př. n. l. V pozdější době místo zůstává stavebně záměrně nedotčeno a stává se součástí kulturní paměti dříve v Tel Moce existujícího kultu.⁸

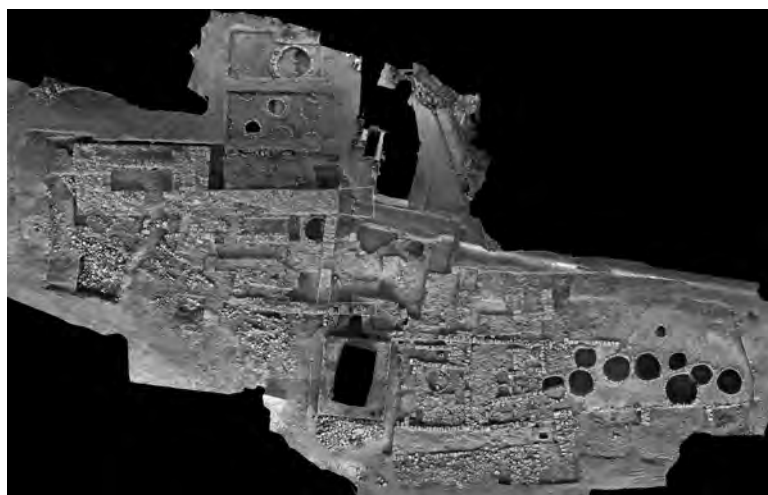
Popis chrámu

Svatyně v Tel Moce byla postavena ve strmém svahu, což se z hlediska současné podoby komplexu podepsalo na stavu jižní a zřejmě i západní zdi svatyně, protože byly z větší části poškozeny a splaveny během staletí sezónními srážkami. Dochovaná výška zdí chrámu se pohybuje mezi několika desítkami centimetrů až jedním metrem. Chrám má typickou orientaci pro sakrální architekturu v ose vedoucí od východu na západ. Byl postaven ve stylu *in antis*, tedy s předsunutými bočními zdmi u vstupu. Objevena byla jen část pravé anty, levá se nezachovala. Portikus podpíraly dva sloupy, z nichž se dochovaly jen základny, následovala samotná *antacella* (hlavní loď), na jejímž konci se předpokládá existence *celly* čili velesvatyně nebo svatyně svatých, kterou mohl tvořit například výklenek, jako je tomu ve svatyni v Aradu v Negevské poušti. Podle nalezeného kamene s kruhovým zahloubením lze uvažovat o dokladu ukotvení dveří, a tedy oddělení *celly* od *antacelly*. V přední pravé části hlavní lodi byla odkryta zídka v ose východ západ (podobná zídka, ale na levé straně prostoru, se jen předpokládá na základě osově souměrnosti chrámu). Na horní ploše zídky jsou patrné kameny, které jsou vyskládané do kruhu kolem otvoru. Očekává se, že do něj byly původně zapuštěny dřevěné sloupy, které podpíraly střechu. Rovněž je možné, že tamtéž byly umísťovány i jiné rituální předměty, například větší keramické nádoby.

Architektonický styl chrámu v Tel Moce je typický pro severosyrskou oblast a je dokladem postupného rozšíření tohoto typu stavby napříč Předním východem od 3. tisíciletí př. n. l. V této době se objevují v Anatolii (Trója) a dokonce i v Egeidě (Thesálie) jako nejjednodušší chrámové stavby označované *megaron*. Původně se

jedná o podlouhlý obdélníkový prostor tvořený jednou velkou místností doplněný o krytou předsíň (s antami) před vchodem umístěným v kratší straně. Ve 2. tisíciletí se tento typ budovy (někdy modifikovaný) rozšířil do oblasti Sýrie (Ebla, Ajn Dará) a také do Kanaánu (Chasór, Megido, Šekem).⁹

Nejbližší podobné příklady z doby železné jsou chrámy v Ajn Dará v Sýrii a Tell Tayinat v Turecku. Tento styl chrámu spojují prvky, jako jsou anty, sloupy mezi nimi, které zpravidla podpírají vstupní část portiku a dále vnitřní prostor rozdělený na dvě až tři části. Kolik měla stavba ve skutečnosti místností, záleží na tom, zda je započítávána předsíň, a také to, zda je velesvatyně oddělena zdí nebo jen dřevěnou přepážkou či oponou. Další postranní místnosti kolem chrámu a galerie už jsou nadstavbou základního půdorysu vycházející ze specifických místních, často socioekonomicky podmíněných potřeb, podobně jako tomu bylo později například s křesťanskými kostely.

Podlouhlá stavba chrámu (z angl. *long-room*) v Tel Moce se vstupem v kratší stěně měla po sezóně v roce 2019 celkem 13 metrů na šířku a 21 metrů na délku.¹⁰ V roce 2021 bylo objeveno pokračování dalších tří metrů mohutné severní zdi, délka se proto změnila na celkových 24 metrů. Toto bylo do jisté míry překvapením, protože s nalezením další částí se už příliš nepočítalo z důvodu značné eroze a pozdějších zásahů při budování zemědělských teras nad západní částí komplexu. Na konci sezóny 2021 už tak bylo jasné, že se podařilo nalézt jeden z rohů chrámu včetně části západní zdi. V téže době byla objevena pod západní zdí mnohem starší zeď, pravděpodobně z doby bronzové, se kterou svírá mladší chrámová zeď úhel přibližně 45 stupňů. V následujících dvou sezónách bylo

Celkový pohled na lokalitu Tel Moca s vyznačenými odkrytými částmi chrámu 4601, oltářem a částí brány. Stav na konci sezóny 2022. (ortofotografie: Eyal Marco, se svolením Tel Moza Expedition Project)

⁸ Kisilevitz 2022.

⁹ Fritz 1987. Více k architektuře viz Moulis 2020.

¹⁰ Kisilevitz 2015, s. 150; Kisilevitz – Lipschits 2020b, s. 300.

úkolem identifikovat tuto původnější zeď a odkrýt zbytek západní zdi a zde možná i velesvatyni. Na všechny tři úkoly už známe odpověď, bohužel je vždy negativní. Za prvé, starší zeď z doby bronzové vzhledem k nedostatku relevantního materiálu (zde zvláště dostatečného počtu indikativních vzorků keramiky) není možné přesněji datovat. Za druhé, zjištěná výška západní zdi chrámu velmi rychle klesá, až po přibližně pěti metrech zeď zcela končí a dále se z ní již nic nezachovalo. Za třetí, velesvatyně (*cella*), byla-li součástí západní zdi, také nebyla nalezena. Jistou nadějí nabízí prostor v zadní části hlavní lodě, který ještě nebyl zcela odkryt. Z nadhledu umožněného díky dronům je nicméně zřejmé, že tam, kde končí zbytky západní zdi, se nacházela novější stavba pro účely terasovitého zemědělství, která západojižní část chrámu nenávratně zničila.

Architektonickou zajímavostí, která je dobře patrná ze snímků z výšky zachycených opět pomocí dronu, je skutečnost, že jižní a severní obvodové zdi nesvírají se vstupní zdí úhel 90 stupňů, zatímco západní zeď ano. Obecně je na první pohled na chrám vidět, že se nejednalo o nijak stavitelsky kvalitní počín, což je u takto významné stavby zarážející. Budova na většině míst nemá ani základy a část jižní zdi odkryté v letech 2022–2023 je vyosena a nakloněna, jako by se měla zřítit. U její paty z vnějšku chrámu byla objevena kamenná, zřejmě podpurná zeď.

Další zajímavostí je, že severní strana chrámu je oproti jižní masivnější, protože přiléhá ke svahu, do něhož byla zasazena. Je k ní přidána postranní místnost, na jejímž konci byly odkryty zbytky po menším výklenku. Až nyní je zřejmé, že celá postranní místnost má nezvykle masivní zdi a východní část této místnosti byla z doposud neznámého důvodu postavena ze dvou k sobě přistavených masivních zdí, mezi nimiž je vidět jasný předěl.

Předmětem současných diskusí je otázka funkce výklenku v zadní zdi postranní místnosti. Není zcela jisté, zda byl vytvořen v době používání svatyně, nebo až později a zda se svatyně souvisí. Pokud by byl součástí svatyně, mohlo by to znamenat například uctívání dalšího (vedlejšího) božstva v této místnosti souběžně s hlavním božstvem, kterému byla určena hlavní svatyně. Jestliže byla stavba skutečně osově souměrná, pak by podobná postranní místnost musela být i na jižní straně chrámu. To by z logiky věci znamenalo přítomnost a uctívání druhého vedlejšího božstva, v pořadí již třetího. V souvislosti s touto představou chrám dostává poněkud jiný tvar, není to jednoduchý obdélník, ale postranní místnosti odkazují k jinému typu svatyní, než jsou ty z Ajn Dará a Tell Tayinat. Pokud by tomu tak bylo, chrám by se s menšími odchylkami podobal návrhu, který již v roce 2019 uveřejnil ve své studii Y. Garfinkel.¹¹

Hliněné sošky koníků z doby železné IIA-C.

(foto: David R. Moulis a Clara Amit, Israel Antiquity Authority, se svolením Tel Moza Expedition Project)

¹¹ Garfinkel – Mumcuoglu 2019, s. 6 (obr. 3).

Kult, kultické artefakty a další nálezy

Důležitá část náboženských obřadů v Tel Moce se odehrávala na kamenném obětním oltáři o rozměrech 1,4 × 1,3 m na nádvoří před chrámem. U oltáře byla odkryta jáma s popelem, zeminou, keramickými střepy a se zbytky kostí kulticky čistých zvířat (zejména koz a ovcí).¹² Zářezy na kostech svědčí o porcování zvířat před jejich pálením na oltáři. Oltář i jáma byly později zasypány zeminou.

Nedaleko od oltáře na nádvoří byla objevena obdélníková stavba z kamenů o rozměrech 1 × 0,7 m a výšce 25–35 cm. Ta je nyní interpretována jako stůl, na němž se ukazovaly a odkládaly obětiny. Patřily mezi ně i torza keramických figurek dvou koníků, dvou lidských hlav, částí kultického stojanu a mnoha dalších nádob.¹³ Tyto předměty, jež jsou vyrobeny z místního materiálu (viz tzv. *Moza clay*), byly možná záměrně zničeny během rituálu, který měl zajistit ochranu zdraví, majetku, blahobyt, úrodu či plodnost žen. Antropomorfní hlavy mají specificky vypouklé oči se zornicemi vytvořenými vpichem. Nezdá se, že by původně patřily ke koníkům. Jako pravděpodobnější se nabízí, že byly součástí jiných kultických nádob, nebo se jednalo o samostatné figurky se specifickými účesy, známými z pelištejského prostředí.¹⁴ Součástí výrazně většího z nalezených koníků, který je oproti zbývajícím znázorněn daleko realističtěji, jsou zbytky chodidel patřící podle všeho postavě jezdoucí na tomto zvířeti. Nález koně s jezdcem z Mocy, který je datován do doby železné IIA

(přelom 10. a 9. století př. n. l.), je zatím nejstarším v Judsku. Jeho výjimečnost podtrhuje i to, že byl objeven v jasném nálezovém kontextu v blízkosti kamenného stolu.

V roce 2021 byly objeveny v části Moca – východ (plocha B), konkrétně v místech mezi chrámovým nádvořím a sily, další fragmenty tří sošek koníků. Stratigrafický horizont, ve kterém byly nalezeny, je datován na základě keramiky do doby železné IIB-C, tedy do období mezi 830–586 př. n. l. Za jižní zdi svatyně došlo k nálezu části keramického torza trupu ženského těla tzv. *judské piliřové figurky* (zkratka JPF). Rozmach používání sošek *judských jezdců na koni* a JPF nastal v průběhu 8. století př. n. l. Vyskytují se takřka všude (z Jeruzaléma jich pochází stovky), obzvláště jako předměty určené pro domácnosti. Skutečnou funkci těchto artefaktů lze určit jen zčásti, protože řada z nich byla nalezena mimo původní kontext. Velikostí se jedná se o sošky přenosné, jež lze umístit kdekoliv. Interpretací je celé spektrum a jejich podrobnější představení by bylo nad rámec rozsahu této studie.¹⁵ Sošky nepředstavují nutně konkrétní božstvo, ale mohou odkazovat na některé jeho vlastnosti a v určitých případech mohly být používány mimo domácnosti. JPF mohly sloužit k zajištění prosperity, ale třeba také v rámci propagace porodnosti v Judsku nejen po válečných konfliktech v 8. století př. n. l.

Sošky jezdců na koni mohli dále používat vojáci, obchodníci či vlastníci koní, aby si zajistili potřebnou ochranu nebo úspěch. Jinou možnou

Hlavy hliněných figurek.
(foto: Clara Amit, se svolením Tel Moza Expedition Project)

¹² Kisilevitz 2015. Zde je ovšem otázkou, zda nejde o anachronický soud, při němž se usuzuje na kulticky čisté nebo nečisté na základě výrazně pozdější obětní praxe definované konkrétními biblickými texty zejména po roce 586 př. n. l.

¹³ Kisilevitz 2015, s. 150, 154; a Kisilevitz – Lipschits 2020a, s. 46–47.

¹⁴ Kisilevitz 2015, s. 156.

¹⁵ Briffa 2019; Ben Shlomo – Darby 2014; Sugimoto 2014.

Pohled přes obětní oltář
na vstup do chrámu.
(foto: David R. Moulis)

interpretací je, že jezdcem mohlo být božstvo stojící na zvířeti. Tento postoj je v jižní Levantě a Mezopotámii dobře ikonograficky zdokladován a někteří dokonce považují koníky z Mocý za ikonografické zachycení jahvistického božstva v jeho ikonické fázi.¹⁶ Zde se nabízí logicky otázka, proč by měla být reprezentace božstva rituálně zničena, jakkoli není konkrétní postoj jezdce na koni v Moce jistý. Projahvistickou interpretaci sošek koníků přesvědčivě vyloučili v nedávné studii archeologové vedoucí výzkum spolu s odborníky na ikonografii a analýzu biblických textů.¹⁷

Jiným zásadním nálezem z Tel Mocý je impozantní kultický stojan, z něhož se dochovala část zdobeného podstavce se znázorněním zlomků okvětních lístků, a část misky umístěné původně na vrcholu podstavce, v níž bylo páleno kadidlo či drobné obětiny. Podstavec o průměru 30 cm a výšce 35 cm je zdoben dvěma okřídlenými bytostmi s těly, která připomínají lvy, pravděpodobně se jedná o sfingy. Okřídlení lvi jsou na Blízkém východě umísťováni u vchodů do chrámů jako strážci (Ajn Dará v Sýrii),¹⁸ a jsou zpodobňováni na kultických podstavcích

(pozdně kanaánský podstavec z Taanaku)¹⁹ či jiných nábožensky důležitých artefaktech.²⁰

Mezi další důležité nálezy let 2022–2023 patří kamenná stavba nalezená v ose chrámu a oltáře. Jedná se pravděpodobně o bránu do nádvoří, respektive o její levou část s jednou komorou. Pravá část podle odhadovaného propočtu leží pod moderní velmi nákladně vybudovanou terasou, která zpevňuje svah nad chrámem. Jakkoli je odkrytí pravé části brány technicky problematické, pro archeology je toto zjištění přínosné v tom, že je nyní možné definovat východní hranici nádvoří.

Povaha kultu

Kromě záhady, proč není chrám v Moce vůbec (!) zmíněn ve starozákonních textech, která má své svébytné řešení opírající se o textově-kritickou a topografickou analýzu, z níž vyplývá, že místo je v textech záměrně zamlčeno nebo přeznačeno stigamizujícím způsobem,²¹ je klíčovou otázkou, jaký kult byl v Moce praktikován. Nejčastějším výkladem je, že se jednalo o svatyni zasvěcenou jahvistickému božstvu. Zejména u raných fází doby železné IIA nelze vyloučit, že

¹⁶ Garfinkel 2020.

¹⁷ Kisilevitz – Koch – Lipschits – Vanderhooft 2020.

¹⁸ Viz např. Novák 2012.

¹⁹ Viz např. Doak 2007; a Moulis 2022.

²⁰ Např. popis Archy úmluvy s cherubíny na jejím víku viz. Ex 25, 17–22.

²¹ Viz Čapek 2023, s. 133–134 a zde podrobnější zdůvodnění, proč se z Mocý (běžné toponymum) stává Obéd-Edóm (stigamizující přeznačení místa ve významu „Služebník Edómu“, tedy někdo kolaborující s jižním sousedem Judského království).

chrám byl zasvěcen různým bohům v závislosti na proměnách náboženských trendů v dané oblasti,²² která se až později stala Judským královstvím. O jahvistickém kultu je ze současného bádání známo, že byl v průběhu doby železné postupně přejímán a adaptován, přičemž přebíral baalistickou i elovskou ikonografii,²³ až se z něj zcela v závěru této doby, popřípadě až v době novobabylónské (586–539 př. n. l.), stává výlučná forma anikonického monoteistického náboženství.²⁴

Na složité formativní fáze kultu v Moce poukazují jeho doposud jen zčásti odhalené prvky malého chrámu (*budova 8528*) z období před chrámem 4601. Ty byly odkryty, jak bylo uvedeno dříve, částečně v sezóně 2019.²⁵ Jako jeden z dokladů pro existenci starší svatyně v Moce se hypoteticky nabízí nález kamene v druhotném užití ve zdi hlavní lodi chrámu 4601, na němž jsou patrné nohy, respektive část od rozkroku ke kotníkům. Vyobrazení obou nohou na reliéfu z boku má paralely u zobrazování boha bouře Baala. Archeologové se snaží najít zbylé části reliéfu, aby se dala tato možnost potvrdit či vyvrátit; zatím bez úspěchu. Při

interpretaci reliéfu je kromě ikonografické variability (stejně znázorněn mohl být jak Baal či El, tak jahvistické božstvo) nezbytné zmínit, že podobně jako božstva byli v menší míře zobrazováni i smrtelníci (například králové v chetitské ikonografii).²⁶

Politické zařazení lokality

V úvodu byla Moca představena jako místo s velkým zemědělským potenciálem, odtud plyne její přezdívka „královská sýpka“.²⁷ V neolitu se na toto místo za vodou stahovala zvěř, za ní přicházeli lovci, kteří se zde postupně usazovali a využívali úrodné půdy k zajištění zemědělské produkce. Toto vše se odehrávalo v údolí pod telem. V době železné byla na telu zbudována první síla a malá svatyně (*budova 8528*). Tím, jak místo ekonomicky prosperovalo, expandovala také část se síly v době železné IIA (10.–9. století př. n. l.) dále směrem na východ a v západní části byl postaven monumentální chrám, který překryl původní sílu. To dokládá jedno ze sil odkryté pod podlahou v severovýchodní části chrámu.²⁸ Skladovací prostory a síla, jež byla obložena kameny a omítnuta,

Administrativně hospodářská část východně od chrámu. (foto: David R. Moulis)

²² Viz plocha G ve Městě Davidově ve stratu 14 (datováno do doby železné IIA) a zde objevenou bronzovou pěst z původní cca. 70 cm vysoké sochy v pozici typické pro baalistické božstvo nebo zlomek kultického podstavce rovněž s baalistickým ikonografickým motivem tamtéž. K tomuto viz Shiloh, 1984.

²³ K tomu viz Berlejung 2017.

²⁴ Viz Čapek 2020; a Čapek 2021.

²⁵ V sezóně 2021 nebyla tato část dále odkrývána, její průzkum začal v roce 2022.

²⁶ Kohlmeyer 2009, s. 190–202.

²⁷ Greenhut – De Groot 2009, s. 223.

²⁸ Kisilevitz – Lipschits 2020b, s. 298.

aby byla úroda chráněna před deští, plísňemi a škůdci, vznikaly až do doby železné IIC.

Politické zařazení Moc je v současném bádání intenzivně diskutovanou otázkou. Zda bylo místo v počátcích osídlení v době železné IIA, tedy v 10. a části 9. století př. n. l. součástí Judského království a podřízené Jeruzalému, není jednoznačně prokazatelné a debata se čím dál více odvíjí od stanovení definice toho, co je to samostatná, jasně popsatelná a teritoriálně vymezená politická entita. Nabízí se varianta, že lokalita byla po určitou dobu samosprávnou politickou jednotkou,²⁹ než se stala součástí Judského království. Podle prvního z autorů této studie se Moca stala součástí Judského království s centrem v Jeruzalémě nejdříve na konci 9. století př. n. l. To dokládají kromě jiného typické keramické zásobnice, v nichž se odevzdávala jako daň část produkce (obilí, olivový olej apod.) v rámci existujícího administrativního systému. Tyto nádoby označené otiskem pečeti zvaného *LMLK* (v hebrejštině znamená „patřící králi“) se datují nejdříve k poslední třetině 8. století př. n. l. a dále.³⁰ Jiným typem keramiky, který *LMLK* zásobnice časově předchází, jsou nádoby se širokým ústím (zkratka HMJ, tj. *hole-mouth jar*), které představují dominantní část keramiky nalezené v Tel Moce.

Závěrem – výhledy do budoucna

Nejnovější expedice v Moce, jejíž součástí je silné české zastoupení, započala před více jak čtyřmi lety v roce 2019 a přinesla velké množství poznatků a dat, jejichž zpracování stále probíhá. Řada témat a otázek zůstává nezodpovězena, a proto je na dalším výzkumu, aby na ně našel přesvědčivou odpověď. Mezi klíčové otázky patří politická zařazení Tel Moc v rámci vývoje regionu jako takového a dále pak, kdy místo přestalo sloužit jako náboženské centrum. Třetí, neméně důležitou otázkou je, komu a v jakých fázích života chrámu tato budova sloužila. Doposud získané údaje jsou jen částí mozaiky, kterou je nezbytné v následujících letech v rámci mezinárodního projektu *Tel Moza Expedition Project* doplnit.

Použitá literatura

Ben-Shlomo, David – Darby, Erin D.: A Study of the Production of Iron Age Clay Figurines from Jerusalem. *Tel Aviv* 41 (2014), s. 180–204.

Berlejung, Angelika: The Origins and Beginnings of the Worship of YHWH: The Iconographic Evidence. In: Van Oorschot, Jürgen – Witte, Markus (eds.): *The Origins of Yahwism*. Berlin – Boston, De Gruyter, 2017, s. 67–92.

Briffa, Josef Mario: Through a Glass Darkly: Figurines as a Window on the Past. In: Čapek, Filip – Lipschits, Oded (eds.): *The Last Century in the History of the Kingdom of Judah – The 7th Century BCE in Archaeological, Historical and Biblical Perspective* (AIL 37). Atlanta, SBL Press, 2019, s. 181–199.

Čapek, Filip: Monoteismus v Izraeli a Judsku mezi archeologií, textem a ideologií: nové impulzy, nová evidence, nové interpretace. *Religio* 2 (2020), s. 141–164.

—: Judské chrámy a svatyně v geopolitických souvislostech. In: Velhartická, Šárka (ed.): *100 let české staroorientalistiky. České klínopisné bádání, předovýchodní archeologie a spřízněné obory v dokumentech*. Libri, Praha, 2021, s. 583–603.

—: *Temples in Transformation. Iron Age Interactions and Continuity in Material Culture and in Textual Traditions* (BVB 17). Münster, LIT Verlag, 2023.

—: *Archaeology, History, and Identity Formation of the Ancient Israel*. Praha, Karolinum Press, 2024.

Doak, Brian R.: A Reevaluation of Some Iconographic Motifs on the Taanach Cult Stand. *Faculty Publications – George Fox School of Theology* 184, <https://digitalcommons.georgefox.edu/ccs/184> [navštíveno 28. 4. 2025].

Fritz, Volkmar: Temple Architecture: What Can Archaeology Tell Us About Solomon's Temple? *Biblical Archaeology Review* 13/4 (1987). Dostupné z <https://library.biblical-archaeology.org/article/temple-architecture-what-can-archaeology-tell-us-about-solomons-temple/> [navštíveno 28. 4. 2025].

Garfinkel, Yosef: The Face of Yahweh? *Biblical Archaeology Review* 46/4 (2020), s. 30–33.

Garfinkel, Yosef – Mumcuoglu, Madeleine: The Temple of Solomon in Iron Age Context. *Religions* 10/198 (2019). Dostupné z <https://www.mdpi.com/2077-1444/10/3/198> [navštíveno 28. 4. 2025].

Greenhut, Zvi – De Groot, Alon: *Salvage Excavations at Tel Moza. The Bronze and Iron Age Settlements and Later Occupations*. Jerusalem, Israel Antiquity Authority, 2009.

Kisilevitz, Shua: The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza. *Tel Aviv* 42 (2015), s. 147–164.

—: *Cult in Iron IIA Judah. The Development of the Cultic Precinct at Tel Moza as a Case Study*. Doktorská práce. Tel Aviv, Tel Aviv University, 2022.

Kisilevitz, Shua – Koch, Ido – Lipschits, Oded – Vanderhooft, David S.: Facing the Facts about the "Face of God" – A Critical Response to Yosef Garfinkel. *Biblical Archaeology Review* September–October (2020), s. 38–45.

Kisilevitz, Shua – Lipschits, Oded: Another Temple in Judah: The Tale of Tel Moza. *Biblical Archaeology Review* 46/1 (2020a), s. 40–49.

—: Tel Moza: An Economic and Cultic Center from the Iron II (First Temple Period). In: Khalaily Hamoudi – Re'em, Amit – Vardi, Jacob – Milevski, Ianir (eds.): *The Mega Project at Motza (Moza). The Neo-lithic and Later Occupations up to the 20th Century. New Studies in the Archeology of Jerusalem and Its Region*. Jerusalem, Israel Antiquity Authority, 2020b, s. 295–312.

Kohlmeyer, Kay: The Temple of the Storm God in Allepo during the Late Bronze and Early Iron Ages. *Near Eastern Archaeology* 72/4 (2009), s. 190–202.

Moulis, David Rafael: Granátové jablko jako lék, symbol kultu plodnosti a znak elity starověkého Předního východu. *Nový Orient* 71/1 (2016), s. 47–54.

—: Extraneous Influences and Origins of the Sacred Architecture in the Iron Age Judah. In: Šašková, Kateřina, (ed.):

²⁹ Srov. Kisilevitz – Lipschits 2020b, s. 306, kteří navrhuji považovat místo za „Moza polity“.

³⁰ K tomu viz detailně Čapek 2024.

Climb the Wall of Uruk... Essays in Honor of Petr Charvát from his Friends, Colleagues and Students. Plzeň, Západočeská Univerzita v Plzni, 2020, s. 21–36.

—: *Náboženský kult starověkého Izraele pohledem archeologie.* Praha, Vyšehrad, 2022.

Novák, Mirko: The Temple of 'Ain Dāra in the Context of Imperial and Neo-Hittite Architecture and Art. In: Kamla, Jens – Michelau, Henrike (eds.): *Temple Building and Temple Cult. Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant* (2. –1. Mill. B.C.E.). Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2012, s. 41–54.

Shiloh, Yigal: *Excavations at the City of David (Qedem XIX).* Jerusalem, Hebrew University, 1984.

Sugimoto, David T.: The Judean Pillar Figurines and the "Queen of Heaven". In: Sugimoto, David T. (ed.): *Transformation of a Goddess: Ishtar – Astarte – Aphrodite* (OBO 263). Fribourg – Göttingen, Academic Press – Vandenhoeck & Ruprecht, 2014, s. 141–167.

A b s t r a c t

The First Attested Iron Age IIA Monumental Temple in Judah

This article presents the latest results of the 2019–2023 archaeological excavation of a monumental Iron Age temple at Tel Moza near Jerusalem. The temple was first identified in 2012, but due to the construction of a highway bridge over the site, it only became possible to proceed with the excavation of the temple and administrative buildings in 2019. Despite the effects of erosion and later human activity at the site, archaeologists have managed to uncover part of the western side of the temple, enabling them to measure its overall length and better reconstruct the architectural plan of the building. Part of the entrance gate was discovered on the eastern side of the courtyard, and there are several buildings from different phases of the Iron Age II to the south. The accompanying cultic artifacts (figurines, ceramic vessels) help shed light on the practical functioning of the cult on the periphery of modern Jerusalem at a time when the Temple of Solomon stood a few kilometers to the east.

Prof. **Filip Čapek**, Ph.D. (nar. 1971) působí na Evangelické teologické fakultě Univerzity Karlovy a v Centru biblických studií Univerzity Karlovy a Akademie věd České republiky. Je koordinátorem české účasti na dlouhodobě probíhajícím archeologickém výzkumu v Izraeli, zde konkrétně na místech Tel Azeka (od r. 2012) a Tel Moca (od 2019), vedeném univerzitou Tel Aviv. Je autorem čtyř monografií a téměř sedesáti studií vyšlých v ČR, USA, Nizozemí, SRN, Švýcarsku, Japonsku a jinde.

Mgr. **David Rafael Moulis**, Ph.D. (nar. 1984) je absolventem oboru Kulturní antropologie Předního východu na FF ZČU a Biblická teologie na ETF UK. V letech 2012–2013 studoval na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě archeologii a starověký Přední východ. Účastnil se archeologických výzkumů na izraelských lokalitách Chirbet Qeiyafa, Ajn al-Džarba, Město Davidovo v Jeruzalémě, Nachal Refaím, Tel Azeka a od roku 2019 Tel Moca. Specializuje se na archeologii kultu doby železné v Izraeli a působí na Evangelické teologické fakultě Univerzity Karlovy.